

«PRAWDZIWA WIARA STARA» ІНОКЕНТІЯ ГІЗЕЛЯ – НЕПРОЧИТАНИЙ БОГОСЛОВСЬКО- ФІЛОСОФСЬКИЙ ТРАКТАТ XVII СТОЛІТТЯ

Предметом статті є один із головних богословсько-філософських творів «нашого русинського Арістотеля», ректора Києво-Могилянського колегіуму, згодом архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля, присвячений темі суперечностей між греко-руською та римо-католицькою християнськими конфесіями. На підставі аналізу шести рукописів, що зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, автор пропонує текстологічну інтродукцію до запланованого двомовного польсько-українського коментованого видання трактату.

Повна назва богословсько-філософського трактату, написаного в 1671 р. архімандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем, розкриває в одному каскадно-звивистому реченні, згідно з давньою традицією й цілком у бароковому стилі епохи, і основний зміст твору, і його композицію, і полемічну спрямованість у межах багатовікової християнської контрверзи щодо сходження Святого Духа та верховенства папи римського, і гучно відоме свого часу ім'я ректора Віленської академії єзуїта Павла Бойма, з яким православний автор вступає у дискусію. Цю назву мовою оригіналу не наводять ані архієпископ чернігівський Філарет (Гумілевський)¹, відомий знавець історії православної словесності, ні харківський професор Микола Сумцов, автор єдиного протягом XIX–XX ст. спеціального дослідження богословсько-філософського доробку Інокентія Гізеля: слідом за Філаретом він подає лише російську версію назви – «Об истинной вѣрѣ»², хоча вже у Євгенія Болховітінова зустрічаємо повідомлення про рукописну книгу Гізеля «на польском языке», що зберігається у бібліотеці Московського Синоду під назвою «Истинная вѣра / Prawdziwa Wiara»³. У польському контексті її згадує Вишневський⁴, але,

¹ Див.: Филарет (Гумилевский), архиеп. Черниговский. *Обзор русской духовной литературы.* – Изд. 3-е. – СПб., 1864. – Т. 1, № 180. – С. 203.

² Див.: Сумцов Н. Ф. *Иннокентий Гизель. К истории южно-русской литературы XVII ст.* // Киевская старина. – 1884. – Вып. 10. – С. 181–220. Його ж. *Иннокентий Гизель* // Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А. – СПб., 1894. – Т. XIII (25). – С. 219.

³ Евгений Болховитинов, митрополит Киевский. *Словарь исторический о бывших в России мыслителях духовного чина греко-российской церкви.* – СПб., 1827. – Т. 1. – С. 200. Історія з посиланням Євгенія Болховітінова виглядає досить загадковою, оскільки він

позаяк трактат залишився ненадрукованим, його не названо й у такому майже вичерпному виданні, як «*Bibliografia polska*» Кароля Естрайхера⁵ та відповідно у працях тих дослідників, що на неї спираються.

Тим часом повна назва польськомовного трактату, який зберігся (крім оголошеного Євгенієм Болховітіним, але не знайденого Сумцовим рукопису Московської Синодальної Бібліотеки) принаймі у чотирьох надписаних і двох ненадписаних кодексах зібрання кафедральної Києво-Софійської соборної бібліотеки і Золотоверхого Михайлівського монастиря (нині – в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського), є такою: «*Prawdziwa Wiara Stara Cerkwie Wschodniej prawosławno catholicickiej przeciw mniemanej Starej Wierze odpowiadająca na Script X. Benedicta Pawła Boyma, theologa Soc. Jesu o Godności Świętego Piotra u Papieżów Rzymskich u o Pochodzeniu Ducha Świętego*»⁶. Відповідно у найдавнішій «Описи Кафедральной Киевской Соборной библиотеки» (1803) трактат зазначено під скороченою назвою «*Prawdziwa Wiara Stara*»⁷. Прикметно, що і сам Гізель в авторських редакційних примітках називає свій трактат «*Prawdiwa Wiara Stara*», не опускаючи, таким чином, з назви концептуально і полемічно істотне для нього означення «*Stara*», оскільки цей твір архимандрита було написано у відповідь на зацентований саме на темі «старої віри» скрипт Павла Бойма з вельми дискусійною тезою про те, що Римська Церква тримається старої віри, тоді як греко-православні старої віри не мають. Цей скрипт надруковано 1668 р. у Вільно під назвою «*Stara Wiara albo pokazanie iї prawosiawni Starej Wiary nie maiq*».

Автор намагався довести, вживаючи слова Гізеля, нібито «сучасна римська віра є стародавньою, а наша греко-руська є новою, що є парадоксом»⁸. Із самої постановки питання ясно, що і для

не міг не мати у своєму розпорядженні «Описи кафедральной Киево-Софийской соборной библиотеки» (1803), де під № 2, 3 польського відділу зазначено чотири рукописні трактати, про які він, однак, не повідомляє і, мабуть, дійсно не знає. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [далі – ІР НБУВ].– Соф. № 6.– Арк. 398.

⁴ Wiszniewski M. *Historia literatury polskiej*.– Kraków, 1851.– Т. VIII.

⁵ Див.: Estreicher K. *Bibliografia polska*. Т. XVII (Lit. G).– Kraków, 1899.– S. 152–155.

⁶ Див.: ІР НБУВ.– Ф. 312.– № 480/302 с, 481/303 с, 482/304 с, 483/305 с, 484/306 с (Петров Н. И. *Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве*.– М., 1904.– Вып. 3.– С. 205–206). Ненадписаний список Соф. № 482 має на титулі екслібрисну помітку: «*Barlaam Jasinski, M. K.*» ф. 307. Другий ненадписаний список (Золотоверх. Мих. № 477п/1685) має *Dopelnienie*. «*Это – Иоанникия Галатовского*», – зазначено у М. Петрова (вып. 2, с. 157). Про це *Dopelnienie* див. детальніше далі. Щодо атрибуції списку в цілому, то схоже, що М. Петров не впізнав у ненадписаному рукописі трактат Інокентія Гізеля, оскільки софійське зібрання з надписаними списками він опрацював пізніше.

⁷ Див.: ІР НБУВ – Соф. № 6.– Арк. 398 зв.

⁸ Цит. за рукоп. (ІР НБУВ.– Соф. № 481/303 с. – Арк. 3): «*iz wiara terazniejsza Rzymska iest stara, a nasza Greko-Ruska wschodnia iest nowa, co iz iest paradoxum...*».

католиків-езуїтів, і для їхніх православних опонентів головним у дискусії було саме означення «stara», а «prawda», у вигляді означення «prawdziwa», поставала невід'ємним атрибутом «старої віри», а не навпаки, як це було б, якби «віра» розглядалась як атрибут «правди», оскільки ніщо «нове» у вірі не може бути правдивішим за «старе». Правдивою в межах християнської парадигми, спільної для учасників дискусії, могла бути лише «стара віра». Запропонований у російській версії XIX ст. скорочений варіант назви «Об истинной вѣрѣ», відступаючи від автентичного значення «правдива» заради концептуального ширшого «істинна» і нехтуючи означенням «стара», вочевидь упускає в назві трактату те істотне для слов'янських мов взаємодоповнення внутрішньо пов'язаних значень у цілісному богословсько-філософському понятті «правди-істини», згідно з яким поняття правди несе в собі, зокрема, сенс такої достовірності, яка може бути перевірена, тобто поставлена під сумнів, підтверджена судженнями розуму та протиставлена вірі мнимій (з протилежним сенсом віри «неправдивої», а отже «несправжньої»). Натомість сенс, пов'язаний із поняттям «істина», є ближчим до містичної ідеї божественної благодаті й одкровення, які не підлягають земній верифікації і від неї не залежать, оскільки, згідно з основоположною для європейської ментальності ідеєю Істини як Живого Логосу, істина, внаслідок своєї всеосяжності, може включати в себе і «мнине», як свою тінь, чи принаймні відтінок – «мненіє», на відміну від правди, яка це «мнине» категорично виключає, виявляючи і виставляючи його «неправдою» і «falszem»⁹.

Щодо Гізеля, то він, схоже, тримався ідеї, що у справах віри «старе» є абсолютно пріоритетним, незалежно від конкретно-історичної міри для окремого народу чи окремої особи. Натомість значно компроміснішим у полеміці й гнучкішим у логіці та поезиці богословсько-філософських понять виявився Лазар Баранович, котрий виступив ініціатором друкованої відповіді православних на аргументацію Павла Бойма з написаним 1670 р. трактатом «*Nowa Miara Starej Wiary*»¹⁰, формулюючи в самій його назві ідею міри

⁹ Відмова від суттєвого епітета «Stara» в пізніших скороченнях назви трактату в XIX і XX ст. могла бути зумовлена певними загальними зрушеннями в межах зазначеної християнської парадигми у сприйнятті «правди-істини» у зв'язку із поступовим зростанням у суспільстві авторитету всього «нового», а також унаслідок закріплення деякого негативного конвою значень за поняттям «стара віра» після великоросійського розколу. Не виключено, що саме в контексті такої переорієнтації і змін у сприйнятті словосполучення «стара віра» на шкіряному корінці рукописної книги Золотоверх. Мих. № 477 назва трактату виявилася витисненою в такій неавтентичній, але симптоматичній формі зіставлення «старого» з «правдивим», як «PRAWDZIWA WIARA STARA».

¹⁰ Див.: *Nowa Miara Starej Wiary Bogiem udzielona jasnie w Bogu przeoświeconemu jego mości Oycu Łazarzowi Baranowiczowi archiepiscopowi czernihowskiemu Nowogrodskiemu u wscystkiego Siewierza.* – W Nowogrodku Siewierskim, 1676.

як можливого критерію для визначення того, яка ж віра насправді є «старою» – римо-латинська чи греко-руська. Риторично енергійнішим і полемічно найефективнішим (якщо зважати на відгуки з латинської сторони) учасником дискусії став Йоаникій Галятовський: замість того, аби зайняти оборонно-захисну позицію, він переніс акценти в обговоренні теми цілком на терени Римо-Католицької Церкви, визначаючи віру «старої західної церкви» (Starego Kościoła Zachodniego) як таку, якої саме й тримаються православні, а «нову римську церкву» (Nowy Kościół Rzymski) – як ту, що від старої західної церкви відійшла і сповідує «нову віру»¹¹.

Для Інокентія Гізеля трактат про «справжню стару віру», написаний на початку 1670-х років, став логічним продовженням тієї полеміки з ключових питань розходження між католицизмом і православ'ям, якій він вважав за потрібне надати форми академічної дискусії ще 1646 р., коли, будучи ректором Києво-Могилянського колегіуму, виступив у відкритому публічному диспуті-колоквіумі з відомим польським полемістом Ніколаєм Ціховським, що прибув до Києва для організації школи Товариства єзуїтів¹². Цей колоквіум, присвячений темі сходження Святого Духа, став для поліконфесійної на той час Русі-України помітною культурною подією, що увиразнила високий освітньо-академічний рівень успадкування Києвом XVII ст. давньої загальноєвропейської традиції диспутів між представниками греко-православного і римо-католицького сповідання, подібних до відомих диспутів між архієпископом міланським Петром Гроссоманом і грецькими богословами Йоаном Фурном та Євстратієм Нікейським за часів Олексія Комніна в 1110–1113 рр., чи між архієпископом солунським

¹¹ Див.: *Stary Kościół zachodni nowemu kościołowi rzymskiemu pochodzenie Ducha Ś. od Ojca same ni od Syna pokazuje, y Trybunal napisany przez Nikolaia Cichowiusza y nauczający Ducha Ś. pochodzić od Syna, za prawdziwy Trybunal mieć zakazuje y Stara Wiara napisana od Pawła Boymy y nauczająca także od Syna Pochodzić Ducha Świętego nazywaie Nowae Wiar y zmyszlona rozkazuje. Xiega ta przez Wielebnego w Bogu Ojca Ioanicjusza Galatowskiego, archimandryty czernichowskiego ieleckiego światu iest podana z typographiey Archiepiskopskiej w Nougrodku Siewierskim zostaiący Roku P. 1678.*

З латинської сторони на цю працю з'явилося три заперечення: 1) На «Stary Kościół Zachodni» I. Galatowskiego, wydany r. 1678 *Questyjki albo krytkie pytanie, zadanie y rozwiązanie.* – R. 1679 (8+48 s.); 2) *Quaestiunculae super dialogum primum de Processione Spiritus Sancti a Solo Patre formatae et resolutae a quodam Latino-Romano.* – R. 1682 (8+72 p.); 3) *Goliat swoim ieszem porażony, to iest I. Galatowski archimandryta jelecki przeciw pochodzenia Ducha Ś. y Kościołowi rzymskiemu piszący p. X. Theophila Rutką S.J. Theologa refutowany i światu chreściанському na widok podany w Lublinie, 1689(4+171 s.)* Про них згадує М. Сумцов з посиланням на згадану вище працю Вишневецького (с. 396). Див.: Сумцов Н. Ф. *Иоаникий Галатовский. К истории южно-русской литературы XVII ст. // Киевская старина.* – 1884. – № 1–4. – С. 569.

¹² Див.: *Colloquium Kioviense de Processione Spiritus Sancti a Patre et Filio. Inter Reverendum Dominum Innocentium Gisel, Collegii Mohilaeani Kioviae Rectorem et philosophiae professorem et P. Nicolaum Cichovium Soc. Jesu Kioviensem missionarium.* – Cracowiae, Apud St. Bertutovic A.D 1649.

Василієм Охридським і легатом папи Адріана IV Генріхом Беневентським у 1155 р.¹³, оскільки їх безпосередньою метою виступали не конкретні офіційно-церковні висновки (як на Соборах), а переведення міжконфесійної напруги, а подекуди й запеклості, на рівень богословсько-філософської полеміки між освіченими людьми.

Уже на той час Інокентій Гізель виявив себе прибічником того киево-могилянського напрямку в розвитку православної екзегези, який відзначався дедалі помітнішою тенденцією до участі в давній полеміці з католиками з позицій можливості доповнення містичної логіки християнського вчення аргументами розуму і використання філософії для герменевтики складних богословських тем. Така тенденція до взаємодоповнення богословської і філософської аргументації знайшла опертя в систематичному латиномовному курсі філософії «*Opus totius philosophiae*», прочитаному Інокентієм Гізелем у Києво-Могилянському колегіумі в 1646–1647 рр. Зазначений курс, згідно з рукописом із зібрання Милецького монастиря, який зберігається нині в ІР НБУВ, складається з чотирьох частин: логіки (арк. 2–278), фізики (арк. 279–618), метафізики (арк. 619–644) та міркувань (*disputationes*) про Бога та ангелів (арк. 645–677). Така структура курсу свідчить, що складні богословсько-філософські питання про Бога та його атрибути (*de simplicitate Dei, de immensitate Dei, de immutabilitate et aeternitate Dei, de unitate et perfectione Dei, de scientia Dei, de voluntate Dei*) і про інтелігібельну сутність ангелів розглядалися Інокентієм Гізелем як світоглядне завершення циклу *totius philosophiae*, а вся філософська наука (в її раціонально-дискурсивному, аристотелівському вимірі) усвідомлювалась як необхідна теоретична опора для викладу християнського світобачення, а не як супротивна йому «зовнішня мудрість». Такою «зовнішньою мудрістю» філософія могла здаватися першохристиянам, хоча, як відомо, не була чужою ні ап. Павлу, ні обізнаним з античною традицією отцям церкви і, тим паче, докторам латинської середньовічної схоластики, спертої на переклади з Арістотеля. Проте і в XVII ст. ця мудрість продовжувала здаватися цілком зовнішньою представникам православного фундаменталізму в Московії, причому подвійно – і за лінгвістичною (як усе, що йде від «латинників»), і за богословсько-канонічною ознакою (як мудрість філософська, тобто за визначенням неканонічна, бо не церковна).

У цьому сенсі – мірою зростання в них філософського елементу – богословські трактати авторів Києво-Могилянської школи, схоже,

¹³ Див.: Богородский Н. М. *Святой Дух // Христианство*. Энциклопедический словарь: В 3 т. – М., 1995. – Т. 3. – С. 372; O'Carroll M. *Trinitas. A theological encyclopedia of the Holy Trinity*. – Wilmington, 1987.

могли дедалі більше сприйматися представниками «білокам'яної» ортодоксії, котрі небезпідставно вбачали в них вплив схоластики, як новочасні богословсько-філософські «апокрифи», тобто відхилення від канонічної православної екзегези, які суперечать канону, а отже, підлягають відреченню й засудженню церковною цензурою. Тоді як у Києві вже давно звикли використовувати «зовнішніх» вчителів для своїх учених і літературних цілей, у Москві, як показав Микола Сумцов, усе католицьке і протестантське, тим більше язичницьке, греко-римське, вважалося сповіданням ересі й непотребом. Новітні київські книжки, де ці джерела використовували, було віднесено до шкідливих¹⁴.

На рівні конкретного екзегетичного досвіду, який Інокентій Гізель уже мав на час написання трактату «*Prawdziwa Wiara Stara*», звертає на себе увагу похідне від західної схоластики використання категорій «матерія» і «форма» для герменевтики таїнства покаяння в написаному за кілька років до дискусії з Боймом трактаті «*Миръ съ Богомъ челоѡьку или покааніе святое примирающее Богови челоѡька*». Пояснюючи в передмові до цього твору застосування ним категорій «зовнішньої мудрості» в екзегезі християнських таїнств, Гізель писав:

Как Павел и святая великомученица Екатерина от еллинских иже оучений показующи истинну вѣры христіанскоѡ утверждаа и тако мудрецев препрѣвши, оных до Христа привела, такожде оубо и нам подобаше, видяще что благопотребное и до изасненя истины полезное и от внѣшнихъ оучители иногда присовокупити [...] ибо не токмо въ иноверныхъ, но и в еллинскихъ оученіахъ иногда истинныа и здравому разуму служащія повѣсти ако злато посредѣ блата обрѣтаются¹⁵.

Однак, попри ці роз'яснення, досить незвичне для православних пряме використання категорій «матерія» і «форма» в екзегезі таїнств, хоча і викликало інтерес у читачів (про що може свідчити додаткове видання книги в 1671 р., не зустріло розуміння з боку ієрархів Московського патріархату: книгу вже покійного на той час архимандрита Києво-Печерської лаври було віднесено до неканонічних і відречених Церквою — разом із працями Петра Могили, Лазаря Барановича, Йоаникія Галятовського, Симеона Полоцького та інших провідних рутено-українських авторів, зазначених в одіозному «*Щитѣ вѣры*»¹⁶.

¹⁴ Сумцов Н. Ф. *Инокентий Гизель...*— С. 208–209.

¹⁵ Российская Государственная Библиотека.— IV. 3. ба. *Миръ с Богом челоѡьку...*— Л. 15.

¹⁶ Див.: Государственный исторический музей [далі — ГИМ].— Син. № 310; Горский А. В., Невоструев Н. И. *Описание рукописей Московской Синодальной библиотеки.*— М., 1863.— Т. 2, ч. 3.— С. 500. Прикметно, що й пізніші православні коментатори в цілому підтримали негативну офіційну оцінку екзегетичного досвіду Гізеля в «*Миръ с Богом челоѡьку*», м'яко називаючи цю працю «сочинением несильным» (Див.: Филарет Гумилевский. *Обзор...*— С. 206.; Сумцов Н.Ф. *Инокентий Гизель...*— С. 217).

На відміну від «*Mira съ Богомъ челоуѣку*», у трактаті «*Prawdziwa Wiara Stara*» Інокентій Гізель будує свою богословсько-філософську аргументацію на користь православного розуміння сходження Святого Духа, звертаючись передусім до ранньої, «найфілософічнішої» патристики і беручи за взірць не пряму проекцію філософських категорій Античності у християнські богословські контексти, а імпліцитний характер наявності надбань античної філософії в етимології і взаємоопосередкуванні християнських богословських понять у працях Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ниського, Афанасія Александрійського, Кирила Александрійського, Діонісія Ареопажита, Максима Сповідника, Григорія Двоєслова, Йоана Дамаскіна, а також таких пізніших авторів, як Симеон Метафраст, Фома Аквінський (Dr. Thomas), Йоан Кавасила, Феофілакт Болгарський, Григорій Палама, Марк Ефеський та ін. Досить широко використовуючи в полеміці посилання не лише на старих, а й на новіших католицьких авторів, Гізель доказово спрямовує їхні висловлювання проти тез трактату «*Stara Wiara*», демонструючи, в чому аргументація Бойма збігається із доказами та твердженнями Антоніо Посевіно, Петра Скарги, Ніколая Ціховського, а в чому з ними розходиться, і побиваючи у такий спосіб «*tegażniejszego*» католика-езуїта аргументами, зіпертими на праці таких авторитетних істориків та богословів самої Римо-Католицької Церкви XVI–XVII ст., як ректор *Colegium Romanum*, езуїт Роберто Белларміно та знаний ораторіанець Цезар Бароній¹⁷. Однією з цікавих референцій трактату, яка потребує спеціального дослідження, є посилання Інокентія Гізеля на апокрифічні відомості про життя і діяння ап. Андрія («*Żywot Św. Jędrzeja*»), які він відрізняє від «писань підробних і неправдивих»¹⁸.

Разом із тим, крім посилань на святих отців, істориків полеміки про Святого Духа й апокрифічні тексти, у другій частині трактату Гізель уводить спеціальну рубрику для викладу десяти раціонально-філософських аргументів на користь православної інтерпретації відповідного положення Символу віри під таким заголовком: «*Zostaie mi tu na koniec invalidować argumenty łacinników z philosophskich ratij wynalezione któremi nauka nasza prawosławna o pochodzeniu Ducha Świętego od Samego tylko Oycza zrazić vsiluią*». Введення до структури трактату цієї окремої філософської складової, додаткової до основних патристичних аргументів, Гізель

¹⁷ Див.: Bellarmino Roberto. *Disputationes de Controversis Christianae Fidei adversus hujus temporis haeticos*. – Roma, 1581–1593. Цю працю, щоправда, було віднесено за часів папи Сікста V (1585–1590) до індексу заборонених книг. Див. також: Varonius Cesari. *Annales ecclesiastici*. – Roma, 1588–1607 (в 12 томах). Детальніший бібліографічний огляд посилань Інокентія Гізеля передбачається подати в коментарі до видання тексту трактату.

¹⁸ Див. *Prawdziwa Wiara Stara*. (Ч. I, розд. 3; ч. II, розд. 7).

пояснює необхідністю належної відповіді на той вироблений схоластикою полемічний арсенал, який використовують католицькі опоненти. Про це він пише так:

...оскільки латинники звикли до раціонального випробування своєї віри, і мені доводиться вдаватися до аргументів розуму на користь того, що наша правдива наука про походження Св. Духа від самого лише Отця відповідає ясному розумові й науці філософській (zgadza się z rozumem zdrowym y z nauką filozofską)¹⁹.

Назагал місце і роль, відведені у трактаті про сходження Св. Духа десяти філософським аргументам, свідчить про усвідомлення автором зростаючого в нових полемічних контекстах XVII ст. значення раціонального, філософського осмислення містики триєдності Отця, Сина і Святого Духа у християнському світобаченні. При цьому об'єднувальним поняттям для богословської екзегези, філософії та логіки виступає у Гізеля новочасне поняття науки, трактоване, ясна річ, у дуже широкому смислі. Звідси таке взаємонакладання смислів у його термінології, як «święta nauka», «nauka nasza prawosławna», «nauka philosophska» та ін., де теологія, філософія і наука (у вузькому значенні) виступають взаємодоповнювальними способами логічного викладу аргументації.

Саме логічна строгість і систематичність у викладі богословських та філософських аргументів, притаманні Києво-Печерському архимандритові, принесли йому загальноновизнану в греко-православній і католицькій спільнотях Русі-України репутацію «нашого русинського Арістотеля». Так назвав Інокентія Гізеля у своєму листі до нього Лазар Баранович, закликаючи виступити зі спростуванням спірних тез Павла Бойма, на які належало дати невідкладну відповідь з боку православних:

...я вважаю, що слід бути Брутом, щоб не відповідати на запропоновані запитання. І Калимон щось пише, і Миколі з рук зійшло, і Бойми злякалися. Не знаю, хто з нас заперечуватиме і сперечатиметься з третім Калимоном, Ви — наш руський Арістотель. Чому б на їхній виклик і вам не відгукнутися?²⁰

Так само високо оцінював Лазар Баранович значення Гізеля як полеміста — захисника основ православ'я, називаючи його в іншому листі «нашим руським Давидом»: «Кидай камінь, наш русь-

¹⁹ Див.: Prawdziwa Wiara Stara: IP НБУВ.— Соф. № 483/305 с.— Арк. 201. З двох українських варіантів перекладу поняття «Rozum zdrowy» — «здоровий глузд» і «ясний розум» — обираю останній як більш відповідний контексту.

²⁰ Лист Лазаря Барановича до Інокентія Гізеля від 13 серпня 1671 року.— 46 (98). Переклад сучасною українською мовою подається за вид.: *Чернігівські Афіни* / Передм., упоряд. текст. матеріалу, комент. до нього А. Макарова. Перекл. листів В. Пасса.— К., 2002.— С. 104. «Калимоном» Баранович називає тут архієпископа полоцького Кіпріана Жоховського, а «Микола, якому з рук зійшло» — це Миколай Ціховський, автор трактату про походження Св. Духа *Трибунал святих отців* (1659). Див. коментар до листів на с. 159.

кий Давиде! Однак вістрям любові, щоб нам, живучи серед них, не зачіпати їх»²¹. Зважаючи на полемічно-доказовий стиль Гізеля, можна зрозуміти, що йдеться про протистояння католицьким авторам передусім силою аргументації і логіки, в якій Баранович не бачив йому рівних. Крім того, відзначаючи особливу роль Києва як провідного європейського центру православної освіти в полеміці з «латинниками», архієпископ чернігівський писав: «Оскільки це руський Париж, то з Києва, як з розумної голови, якщо не дадуть відповіді, замовкне справа ця назавжди»²². А оскільки однією з найосвіченіших голів цієї «розумної голови» саме і був Інокентій Гізель (і не лише з огляду на поєднання в екзегезі богословської і філософської аргументації, а й з огляду на слов'яно-греко-латино-польський полілінгвізм, у якому об'єдналися греко-слов'янські освітні надбання братських шкіл домогилянського періоду з посиленою в киево-могилянській період тенденцією до латино-польського культурного універсалізму), то можна сказати, що саме він і був на той час уособленням цієї особливої ролі Києва як провідного православно-освітнього центру, здатного дати належну відповідь на богословські та раціонально-філософські виклики католицьких полемістів²³.

Чому ж, незважаючи на високу оцінку Інокентія Гізеля як високоосвіченого ректора, архимандрита, богослова і філософа його сучасниками, такий істотний трактат цього «мужа мудрого», як «*Prawdziwa Wiara Stara*», так і не був надрукований і залишився відомим лише обмеженому колу власників і читачів рідкісних списків? Питання про загадкову долю рукописного трактату

²¹ Лист Лазаря Барановича до Інокентія Гізеля, 1670 р.— 40(82) // Там само.— С. 97.

²² Там само.

²³ Щодо упередження, поширеного в період розпочатих після смерті Гізеля цензурних гонінь на твори «малоросійських авторів», згідно з яким «златинені» киево-могилянці ні грецької мови, ні, відповідно, праць отців східної церкви не знали як слід, то воно і досі продовжує тяжіти над конкретними дослідженнями схематизмом протиставлення домогилянського періоду в освіті України-Русі, як слов'яно-грекомовного могилянському, як обмеженому лише латиною. Не виключено, що саме наслідком такого упередження стали приписувані викладачеві Києво-Могилянського колегіуму часів Гізелевого ректорства й автору «*Лексикона Триглоссона (слов'яно-греко-латинського)*» Епіфанію Славинецькому висловлені в «*Бесѣдѣ*» з іншим киево-могилянцем, Симеоном Полоцьким, скептичні висловлювання про грецьку неосвіченість київських авторів: «наши киевлане училиса и учатся точию по латинѣ и чтут книги токмо латинскіе, а оттуду тако мудрствуют, а гречески не училиса, книг греческих не чтутъ, того ради и семь истинны не ведают и велми в сем погрешили» (ГИМ.— Син. № 291.— Л. 76—77). Зазначене упередження призводить, врешті-решт, до прямих неточностей, як це трапилось у 1-му томі енциклопедії «*Христианство*», де в статті «*Богословие*» Епіфанія Славинецького називають «киевским ученым, но домогилянского периода, когда в юго-западных братских школах господствовало греческое образование» (Див.: *Христианство*. Энцикл. словарь: В 3 т.— М., 1993.— Т. 1.— С. 283; стаття є передруком з «*Нового энциклопедического словаря*»). Нагадаємо тут лише, що Епіфаній Славинецький поїхав до Москви в 1650 р., а Києво-Могилянський колегіум, який об'єднав братську і Лаврську школи, було відкрито в 1632 р.

намагався прояснити у свій час Микола Сумцов. Наведу його висновки, які не лише в XIX ст., а й в XX ст., і до останнього часу, залишалися репрезентативними для рівня досліджень духовної спадщини Інокентія Гізеля в цілому і служили чи не єдиним дороговказом у питанні про ненадрукований і майже ніким не прочитаний трактат. Зокрема Сумцов писав:

Направленное против Бойма сочинение Гизеля «Об истинной вѣре» написано по настоянию Лазаря Барановича. В ряду сочинений против католиков труд Гизеля принадлежит к поздним по времени и, по-видимому, к слабым по внутреннему достоинству. Сочинение «Об истинной вѣре» было готово в 1671 г. Баранович ознакомился с ним в рукописи и оно ему не совсем понравилось. Не нравилась ему именно резкость полемического тона. Из того обстоятельства, что Гизель свое сочинение желал присоединить к «Новой мере» Барановича, видно, что оно также было написано на польском языке... Не видно, однако, чтобы кто-либо в действительности прочитал это сочинение... Сколько нам известно по каталогам и личным письменным справкам, сочинение Гизеля «Об истинной вѣре» не оказывается ни в Петербурге, ни в Москве, ни в Киеве, ни в Харькове. То обстоятельство, что из современников Гизеля никто не упоминает «Об истинной вѣре» как о сочинении, вышедшем в свет, что неизвестно ни одного латинского возражения на это сочинение, ни одной ссылки на него православных авторов, и в связи с тем, что новейшие исследователи польской и малорусской литературы упоминают лишь название этой книги, и сама книга не находится в таких богатых южнорусскими старопечатными книгами библиотеках, как библиотека Румянцевского музея, Киевской духовной академии и Харьковской духовной семинарии, все это в совокупности могло привести к той мысли, что Гизель признал слабость своего сочинения и излишнюю резкость тона и не дал ему хода²⁴.

Важко зрозуміти, на підставі чого Микола Сумцов, не читаючи трактату, відніс його до творів «слабых по внутреннему достоинству» і дійшов висновку, що Лазарю Барановичу «сочинение ... не совсем понравилось». Саме навпаки, твір Барановичу сподобався, й у своїх листах до Гізеля він давав йому високу оцінку, характеризуючи як «сочинение предостойное», «капитальное и подтвержденное историками»²⁵. А зауваження щодо необхідності уникати різкого тону в полеміці з католиками є взагалі «загальним місцем» листування Барановича в цей період²⁶. Крім того, і сам текст трактату, згідно з відомими сьогодні списками, не свідчить про жодні особливі різкості, які потребували би редакційної заміни на менш «викличні». У будь-якому разі, дослідження редакційних правок і порівняльне зіставлення наявних списків свідчить, що

²⁴ Сумцов Н. Ф. *Инокентий Гизель*.— С. 207, 217–219.

²⁵ Див.: Лист Лазаря Барановича до Антонія Радивилівського від 18 липня 1672 року // *Чернігівські Афіни*.— С. 106.

²⁶ Див.: Листи Лазаря Барановича до Феодосія Софоновича 1670 року // Там само.— С. 93 («таврував його (Бойму), але без насмішки, кепкував, та без шпильок», та до Антонія Радивилівського: «писати виклично я не раджу, і сам так не пишу» та ін.).

в ході підготовки трактату до видання вже після відгуку Лазаря Барановича Інокентій Гізель зосередив свою увагу передусім на доповненні й уточненні посилань на отців церкви та на стрункості викладу своєї аргументації, а не на пом'якшенні полемічного тону, в чому він, очевидно, не вбачав потреби. Єдиним істотним із зроблених самим автором стилістичних виправлень, яке до певної міри змінило загальний тон трактату порівняно з вихідною редакцією, з якою ознайомився Лазарь Баранович, є наскрізна заміна прямого звернення до автора трактату «*Stara Wiara*» в другій особі однини з використанням ініціалів «W.T.» (*Wielebność Twoja*) з відповідними дієсловами на відстороненіше й академічніше йменування католицького автора у третій особі однини під ініціалами Х.В. (*Xiądz Boym*). У двох рукописах, які можна вважати найстаршими (Соф. № 483; Соф. № 484), виправлення «W.T.» на «Х.В.», як і відповідних дієслів, зроблено прямо по написаному тексту, тоді як у пізніших списках читається вже відредагований начисто текст з ініціалами «Х.В.» Таке виправлення, дійсно, робить тональність полемічного трактату академічнішою. Однак Інокентій Гізель зробив його, найвірогідніше, у зв'язку зі смертю Павла Бойма в 1672 р., про яку стало відомо, коли трактат ще готувався до друку²⁷.

Таким чином, дійсності не відповідає не лише твердження Сумцова, що Барановичу «сочинение не совсем понравилось», а й інший його умовивід, що «Гизель признал слабость своего сочинения и излишнюю резкость тона и не дал ему хода». Редакційна робота над текстом трактату, про яку свідчать списки, навпаки, показує, що Гізель ретельно готував трактат до друку й, очевидно, передбачав його видання мірою можливостей Лаврської типографії, розпорядником якої архимандрит залишався протягом багатьох років. Причини невиходу трактату друком, отже, полягали зовсім не в самокритичних рефлексіях автора після відгуку Барановича, а, найімовірніше, в обмежених можливостях друкарні й порівняно великому обсязі трьох трактатів на одну й ту саму тему, спрямованих проти аргументації одного й того самого католицького автора. За таких умов Інокентій Гізель і як архимандрит, і як справжній християнин, не міг подати до друку свій трактат раніше, ніж трактат Лазаря Барановича та Йоаникія Галятовського, тим більше що трактат Барановича написано першим, і відомий своїми небезпідставними авторськими амбіціями архиєпископ дуже наполягав на якнайшвидшому виданні саме своєї праці²⁸. Оскільки, врешті-решт, і трактат Лазаря Барановича,

²⁷ Див.: Лист Лазаря Барановича до Антонія Радивилівського 18 липня 1672 року // Там само. – С. 106, прим. 8.

²⁸ Там само.

і трактат Йоаникія Галятовського було видано відповідно в 1676 і 1678 рр. у Новгород-Сіверській друкарні, то можна зрозуміти, що можливостей для їх видання в Києво-Печерській лаврі так і не знайшлося. А отже, і видання трактату Гізеля не могло не бути відкладене.

Списки трактату, що зберігаються в ІР НБУВ, дають змогу простежити наступність етапів редакційної роботи самого Гізеля та його помічників над текстом у процесі підготовки його до друку. Першою, ще чорною редакцією трактату, яку, мабуть, записував з голосу Інокентія Гізеля його секретар Іван Армашенко²⁹, можна вважати текст рукопису Соф. № 484. У ньому Гізель ще звертається до Бойма в другій особі однини — «W.T.» Крім того, в цьому рукописі немає тих зроблених пізніше доповнень, які читаються в усіх інших, безсумнівно пізніших, списках. В Соф. № 482 ці доповнення виписані в кінці тексту — певно, для зручності внесення їх за розділами до інших списків (Соф. № 480 та Соф. № 481). Ці доповнення є, вочевидь, авторськими, їх зроблено в два підходи: 1) *Przydatky do xięgi «Prawdiwey Wiary Starey» które wewnotrz tey xięgi na pewnych mieyscach przypisane być maią;* 2) *Przydatky do teyże xięgi za drugą okazii.*

Особливим елементом другого з вихідних списків трактату (Соф. № 483), куди *Przydatky*, на відміну від пізніших рукописів, внесені не були (як і в Соф. № 484), є його завершення «Реєстром» розділів з анотацією змісту і посиланнями на відповідну посторінкову, а не поаркушну (як в рукописі) пагінацію. Цей «*Reiestr rozdziałów y rzeczey znacznieyszych w nich się zamykaiącusch*», який, по суті, має характер коротких авторських резюме по кожній тезі, свідчить, що на момент його складання текст трактату готувався до набору і, можливо, навіть був таки набраний. Крім того, цей список має окреме доповнення на 8 аркушах (арк. 219–227): «*Do tegoż utwierdzenie wszyskiey prawosławney nauki y dowód*». Схоже, що саме в такому варіанті трактат підготовлено до друку в 1672 р.

Оскільки, однак, друкування твору затрималося, Гізель мав час доопрацювати текст, вносячи до нього змістовні правки й окремі

²⁹ Див.: Лист Івана Армашенка до Лазаря Барановича // Там само.— С. 262–267. Щодо гіпотези про намір Гізеля знищити вже набраний наклад свого твору, тим паче про спалення рукопису, то ці «гоголівські мотиви» не витримують зіставлення ні з тими рукописними редакціями, що збереглися, ні з самим стилем життя і письмової роботи архимандрита, якому не були притаманні емоційні жести. Сучасний перекладач листів Лазаря Барановича в коментарі до них пов'язує гіпотезу про спалення творів Гізеля з бароково-самоіронічними словами Барановича, якому просто бракувало в Чернігові видань отців та істориків церкви, про те, що «без книжок, як без дров, вогню не розпалиш; не хочеться мені спалити її, бо з цього попелу Фенікс не з'явиться. А оскільки й природа починає з меншого, то хай моя праця й посувалася б уперед, а вже потім і його милості, як капітальна і підтверджена істориками» (С. 106). Якщо спискам трактату і довелося горіти, то під час пожежі 1718 р., коли було майже повністю знищене велике зібрання Лаврської бібліотеки.

невеликі уточнення. Таке доопрацювання протягом 1670-х років підтверджують майже ідентичні між собою списки Соф. № 480, Соф. № 481 та Соф. № 482. До них подібний і рукопис Золотоверх. Мих. монастиря № 477, який, проте, перевершує їх за повнотою, оскільки має дуже істотне і поширене «Dopełnienie pierwszey części o najwyszszey zwierchności Biscupa Rzymskiego przeciw nauki хієза Сіховіуша родане» (на 48 аркушах)³⁰. Зважаючи на ім'я Ціховського в назві *Dopełnienia*, Микола Петров приписав його Йоаникію Галятовському, чий «*Saryj Kościół*» спрямовано, згідно з повною назвою цього твору, не лише проти Бойма, а й проти Ціховського³¹. Але навіщо чернігівському авторові аналогічного за темою і спрямуванням трактату, де він міг викласти все, що вважав за доцільне, доповнювати трактат Гізеля? Крім того, атрибуція *Dopełnienia* Галятовському не виглядає переконливою і текстологічно, оскільки воно містить прямі посилання майже на всі розділи першої частини Гізелевого трактату і референтно становить з ним одне ціле. Щодо посилань на Ціховського, то вони наявні як у *Dopełnieniu*, так і в основному тексті трактату Гізеля, який був добре ознайомлений із його виданим 1658 р. латиномовним «Трибуналом святих отців»³². Тому логічнішим було би припустити, що *Dopełnienie*, як і *Przydatku* було авторським, або принаймні виконаним під авторською редакцією, тобто зроблене або самим Інокентієм Гізелем, або кимось із його близького оточення, а оскільки зроблено воно лише в одному списку, то, мабуть, в останні роки життя автора, тобто на початку 1680-х років, коли перспектива видання трактату ще не була перекрита вже згадуваними вище цензурними гоніннями на твори авторів Києво-Могилянської школи.

Оскільки список Золотоверхого Михайлівського монастиря за всіма ознаками є найпізнішим, не виключено, що *Dopełnienie* могло бути приєняним до основного тексту після зустрічі Інокентія Гізеля з богословом пруського походження (як і сам архимандрит) Адамом Зернікавом, який, прибувши 1680 р. до Чернігова, перейшов там із лютеранської віри в греко-православну і, працюючи під покровительством Лазаря Барановича над латинським за мовою, але греко-православним за змістом, трактатом «*Про сходження Святого Духа від самого лише Отця*», приїхав до знаменитого архимандрита за благословенням і підтримкою у своїй роботі, присвяченій тій самій темі, що і трактат Інокентія Гізеля. Як свідчить

³⁰ Див.: ІР НБУВ.— Золотоверх. Мих. мон.— № 477.— Арк. 247–295.

³¹ Див.: Петров Н. И. *Описание...*— Вып. 2, ч. 1.— С. 157. Петров датує рукопис Золотоверх. Мих. мон. № 477 початком XVIII ст., хоча не виключено й більш раннє датування.

³² Cichovius N. *Tribunal SS. Patrum orientalium et occidentalium ab orientibus summe laudatorum: ad quod duas, de Processione Spiritus Sancti a Patre et Filio, et de praeminencia romanorum pontificum supra orientalis patriarchies controversias expendendas, graeci schismatici propugnatoribus proponit.*— Cracowia, 1658.

«Щоденник» цього богослова, він ще до зустрічі з Гізелем написав на прохання Барановича своє власне коротке «Спростування всіх доказів Ціховського»³³. Саме з цим «Спростуванням» він і поїхав до архимандрита. Близькість теми, якій було присвячено цю першу богословську працю Адама Зернікава, до теми трактату Гізеля «*Prawdziwa Wiara Stara*», дає змогу з великою мірою вірогідності гадати, що Адам Зерніков не міг не ознайомитися з трактатом Гізеля в рукописі. Гізель, своєю чергою, міг ознайомитися з обома працями Адама, де той виступав проти аргументації Ціховського: «Спростуванням усіх доказів Ціховського» (1680) і «Трактатом теологічним про походження Св. Духа лише від Отця», завершеним Адамом Зерніковом у Батурині 1682 р. Адам Зерніков власноручно зробив перший список свого твору для печерських отців. Судячи з отриманого Адамом благословення, Інокентій Гізель оцінив написане ним схвально. Можна припустити, що текст Адамового «Спростування» міг послужити основою для *Dopelnienia* і є польською адаптацією вихідної латинської версії³⁴.

Якщо від знаменитого Київського колоковіуму 1646 р. і публікації про нього до «Трибуналу» Ціховського, надрукованого 1659 р., минуло одне десятиліття полемічного мовчання православних, а від «Трибуналу» до «Старої віри» Бойма ще десять років, то після появи на початку 1670-х років праць трьох визначних руських авторів-ієрархів киево-могилянська богословсько-філософська школа знову стає справжнім центром тяжіння для всіх, хто цікавився найновішими творами з аргументацією православних у полеміці з римо-католиками і прибічниками унії. Крім того, поява згаданих трактатів сприяла зростанню інтересу до перекладів латиною творів представників греко-православної церкви, які виступали на ці самі теми в минулому. Так, у 1675 р. митрополитом газьким Паїсієм Лігаридом, під час його перебування в Києві, виконано латинський переклад з грецької мови першого з чотирьох діалогів трактату Георгія Корезія «Про сходження

³³ Див.: *Описание рукописи Адам Зерникава, содержащей автобиографию его* // Труды Киевской духовной академии. — 1860. — Т. 3. — С. 187.

³⁴ Відзначимо, що серед відомих сьогодні рукописів Адама Зернікава першу з написаних ним у Чернігові коротку працю «Спростування на Ціховського» не виявлено. Отже, якщо подальше дослідження дасть змогу підтвердити, що *Dopelnienie* до Гізельового трактату було написане на основі Адамового «Спростування», це дозволило б дізнатися про зміст цієї першої на теренах України полемічної праці Адама Зернікава, яку Гізель міг оцінити як достойне доповнення до свого трактату. Детальніше про працю Адама Зернікава див.: Сирцова О. *Textologia Ruthenica XVII ст. і латинські трактати Адама Зернікава* // *Українська культура XVII ст.: Суспільство, філософія, культура*. — К., 2005. — С. 436–450. У цій статті написання прізвища подавалось відповідно до транскрипції, яку було запропоновано О. Марченком в українському перекладі його «Автобіографії» — «Зернікава». Однак, оскільки за прізвищем «Зерніков» стоїть уже певна традиція посылань, вважаємо за доцільне повернутися тут до раніше прийнятої форми «Зерніков».

Св. Духа від самого лише Отця»³⁵. А близько 1680 р. на цю саму тему було написано полемічну працю відомого випускника Києво-Могилянського колегіуму Симеона Полоцького: «*В божественаго параклита Дѣха Пресветаго похожденіи веліе есть словопрѣніе*». Наприкінці цієї праці автор зазначає, що той, хто хотів би «пространнѣ знати про исхожденіе Дѣха Стаго, да чететь книги, писанные от учителей малороссийских и инѣхъ. В них же свѣдетелства отцов стыхъ приводятся и латинскіе заданія разрѣшаются. Нам сія довльютъ»³⁶. Ясна річ, що серед книг, про вплив яких писав Симеон Полоцький, не могло не бути трактату Інокентія Гізеля.

1705 роком датується перша й остання спроба перекладу трактату Інокентія Гізеля з польської тогочасною україно-руською мовою³⁷ під назвою: «*Истинная вѣра стара церкви святой восточной православно-кафолической против мнимо старой вѣры вѣрѣ западной отвѣщающая на угрызающая писания етеродоксовъ Петра Скарги, Павла Бойма, Цаховського, Рутки etc. богословов іезуитских о достоинствѣ святого Петра и паповъ Римских, и о исхожденіи Духа Стаго. Ортодоѣіа католики анатолики или Православие восточное кафолическое на загражденіе уст любящих глаголы потопныя и азыкѣ лстивѣ, а ко утвержденію во вѣрѣ сыновѣ церкви светой восточной цѣле і непорочно доднесь пребывающихъ, чрезъ нѣкоего ревнителя богочестіа святого ревнителемъ в дарѣ любезно приноситься...*»³⁸.

Відсутність у цьому «перифразі» найменшої згадки про Інокентія Гізеля наводить на думку, що перекладач користувався ненадписаним списком Гізелевого трактату, який він прийняв за анонімний. Цим списком міг бути Соф. № 482 без імені автора, але із зазначеною на титульному аркуші екслібрисною поміткою

³⁵ Див.: *Tractatus dialogicus Georgii Coresii, Chiy theology magnae Ecclesiae Constantinopolitanae, interprete lingua graeca in latinam Paisio Ligarido, Chio Sacrae Theologiae doctore, anno 1676*. Переклад першого діалогу закінчено Паїсієм в Києві 24 червня 1675 р. Решту діалогів перекладено пізніше в Москві (Див.: Петров Н. И. *Описание...* – Вип. 3. – С. 205). Є підстави вважати, що цей переклад став відповіддю на ту зацікавленість, яку продовжували в цей час виявляти богослови киево-чернігівської школи до аргументації сходження Св. Духа, надбаной богословами греко-православної церкви в полеміці минулих років. Про це свідчить, зокрема, лист Лазаря Барановича до Паїсія Лігаріда (латиною) від 16 серпня 1669 р. (ГИМ. – Син. собр. – № 121), де він запитує митрополита про його враження від «*Трибуналу святых отців*».

³⁶ Див.: Горский А. В., Новоструев Н. И. *Описание...* – Отд. 2, кн. 3. – № 276. Автори зазначають, що «ученіе об исхожденіи Духа Святого от одного Отца здесь доказывається 19-ю доводами, состоящими ни в Святом Писании, ни у святых отцов, но в умозаключениях схоластических».

³⁷ Див.: Петров Н. И. *Описание...* – Вип. 3. – С. 211 («Полемическое сочинение «Истинная вѣра» Товии Петрашки-Гуторович представляет собой легкую переделку и даже «русский перифраз» сочинения Инокентия Гизеля «Prawdziwa Wiara»). Зважаючи на те, що слідом за назвою читається приписка «пану Шеремету в Київ в дворѣ Войтенко азъ Товіа оддахъ», і ще одну примітку, де згадується ім'я ієромонаха Святої Софії Київської, колишнього ігумена Ніжинського монастиря Товії Петрашки, М. Петров зміг атрибутивати цей «перифраз» Товії Гуторовичу, який раніше був ігуменом Ніжинського монастиря.

³⁸ Див.: ІР НБУВ. – Соф. № 493/307 с. В «Описи» 1803 – № 4 (текст у дужках закреслено).

київського митрополита Варлаама Ясинського (з 1700 р.): «Barlaam Jasinski M.K.».

Таким чином, незважаючи на те, що з трактатом Інокентія Гізеля були ознайомлені в рукописі такі провідні представники киево-могилянської богословської школи, як Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Симеон Полоцький, Антоній Радивилівський, Феодосій Софонович, Варлаам Ясинський, а також підтриманий архимандритом в Україні в його роботі над трактатом «*Про сходження Св. Духа від самого лиш Отця*», Адам Зернікав та, можливо, деякі інші з тих непересічних читачів найближчого кола спілкування, через яких твір Гізеля своєю логікою, аргументацією й рівнем історико-богословської ерудиції міг опосередковано впливати і на ширше коло авторів та викладачів Києво-Могилянської академії, духовних осіб та політичну й культурну еліту Русі-України XVII ст., уже з початку XVIII ст. його твір дивним чином виявляється «присутньо-відсутнім» і невпізнаним в історії української культури, як Одиссей у своїй домівці, яка з європейськи освіченої «Русі-України» на перехресті культурних впливів грецької і латинської культур, Константинополя і Рима, почала поступово перетворюватися на провінційну Малоросію.

У цій новій «Україні-Малоросії» трактат спіткала доля якогось небажаного, недоречного гостя у власній духовній оселі. Про те, що трактат написано, знали, але про справжню назву і навіть про мову, якою його написано, майже забули. Той, хто міг би мати перед очима слов'яно-руський текст 1705 р. (як «пан Шеремет»), не знав би, що йдеться про «перифраз» трактату Інокентія Гізеля, а той, хто хотів би ознайомитися з трактатом архимандрита, не міг би, як Микола Сумцов чи Кароль Естрайхер, знайти його рукописи в бібліотечних зібраннях. В інших випадках трактат не знаходили і не читали тому, що просто ним не цікавилися. Можливо, комусь було важко зрозуміти, чому греко-православний автор писав свій полемічний трактат про сходження Св. Духа саме польською мовою, а не, скажімо, більш універсальною латиною, як Адам Зернікав, чи традиційною для православних слов'яно-руською, якщо не грецькою, а комусь – незрозуміло, про яку це «стару віру» писав відречений ще у XVII ст. патріаршою цензурою (щоправда, за іншу книгу) київський архимандрит у творі, що його у XIX ст. професор Харківського університету, не читавши, оголосив «по-видимому, слабым по внутрешньому достоинству», чим міг зашкодити зустрічі трактату з читачами протягом наступного століття не менше, ніж найжорстокіша цензура. Щодо оголошеної самим автором філософської складової трактату, присвяченої розгляду десяти філософських аргументів на користь православно-розуміння сходження Св. Духа, якщо навіть не згадувати про імпліцитний філософський зміст патристичної аргументації,

то про її існування до останнього часу взагалі ніхто не здогадувався, і навіть фахівці не відносили цей твір до філософської спадщини Інокентія Гізеля³⁹.

Та й загалом, за часів, коли козацькі й монастирські вольності були ліквідовані, Україна закріпачена і затиснута валуєвськими заборонами на мову, Польща розділена, королівська ідея толеранції, якій завдячує своїм відкриттям Києво-Могилянський колеґіум, занедбана, а єзуїтів, як записав сучасник подій, «Петр забыль»,⁴⁰ кому було цікавитися православним трактатом, написаним по-польськи архимандритом, який з повагою ставився до своїх католицьких опонентів з Товариства єзуїтів і, знаючи, крім слов'яно-руської та польської, також грецьку, латинську, німецьку та англійську, міг собі дозволити полемізувати з ними на обраних цими опонентами мовних теренах? Хоч би які тепер називати причини, фактом залишається те, що понад триста років богословсько-філософський трактат «нашого руського Арістотеля» залишався справді «не прочитаним» ані православною, ані католицькою спільнотами Русі-України, ні в Польщі, ні в Московії. Певне, саме в нові часи, коли православні та католицькі богослови, філософи, мислителі і вчені різних напрямів знову могли би відчутти потребу в досягненні такого інтелектуально високого, полілінгвістичного і духовно толерантного рівня діалогу між християнами, якого досягла киево-могилянська школа авторів XVII ст., трактат Інокентія Гізеля «Prawdziwa Wiara Stara» не міг би залишитися без читачів. Можливо, його час настав.

Olena Syrtsova

INNOCENTIUS GIZEL'S «PRAWDZIWA WIARA STARA» – THE UNREAD THEOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL TRACTATUS OF THE XVII CENTURY

The matter of article is one of the main theological and philosophical works of «our ruthenian Aristotle», rector of Kyiv Mohyla Colegium and archymandrite of Kyiv – Pechersk Laura Innocentius Gizel, considered for along time as fired by the author and unavailable for researches is preparing now for the Polish-Ukrainian bilingual edition according to six manuscripts, conserved in the collection of Vernadsky National Library of Ukraine. Tractatus deals with the main greek-latines controversies between Christians, such as Filioque and Primacy of Pope.

³⁹ Див.: Історія української культури: В 5 т. – Т. 3 – С. 576; *Стратій Я. М. Гізель // Філософська думка в Україні. Бібліографічний словник.* – К., 2002. – С. 55–57.

⁴⁰ Така історична примітка читається на обкладинці рукопису з «перифразом» Соф. № 493: «Царь Петр 1705 июня 4 иезуитов забыль в Полоцку».